

Jerzy Rusek
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

Język bułgarski poza granicami Bułgarii (XV-XVI w.)

Podbój Bułgarii pod koniec XIV w. przez osmańskich Turków stał się prawdziwą katastrofą narodu bułgarskiego. W gruzach legło wielkie mocarstwo słowiańskie, wykreślone zostało z politycznej i kulturalnej mapy Europy na całe stulecia. Zdziesiątkowaną ludność bułgarską przesiedlano do Małej Azji, a pozostałą w kraju wynarodowiano i asymilowano. Żyzne ziemie bułgarskie zasiedlono ludnością turecką, w miastach pozostawiono silne garnizony tureckie.

Najcięższy cios wymierzony został kulturze. Bułgaria będąca przez wieki najważniejszym centrum piśmiennictwa słowiańskiego, promieniującym na całą Słowiańszczyznę prawosławną, szczerze obdarzająca swymi księgami i myślą bliższych i dalszych sąsiadów stała się pod koniec XIV i w XV w. kulturalną pustynią. Zniszczone zostały centra piśmiennictwa, klasztory, cerkwie, spalono setki ksiąg, dzieł sztuki. Wybitni pisarze opuszczają kraj, szukając schronienia w innych państwach. Patriarcha Eutymiusz zostaje zesłany do klasztoru Baczkowskiego, gdzie po kilku latach umiera. Jego uczniowie udają się na Wołoszczyznę, do Mołdawii, na Ruś, do Serbii, przenosząc tam księgi i tradycje szkoły Tyrnowskiej.

Na Rusi Kijowskiej i Moskiewskiej działalność rozwinęło dwóch wybitnych Bułgarów: Kiprian i Camblak. Kiprian – rówieśnik, współuczeln i kuzyn ostatniego patriarchy (ok. 1330-1406) zostaje w r. 1375 metropolitą kijowskim, a w 1390 r. metropolitą Moskwy i całej Rusi. Wysokie stanowisko kościelne, jakie przez długie lata piastował, pozwoliło mu wprowadzić na Ruś bułgarskie księgi liturgiczne. Przez swoją twórczość stał się „*първ носител и разпространител в Русия на българската книжевност*” Brał aktywny udział w ułożeniu moskiewskiego zводу latopisnego. Swoimi utworami wzbogaca literaturę ruską. Oryginalnym jego utworem jest żywot metropolity Petra. Grigorij Camblak (1364-1420), którego szlak wędrówek na Ruś wiedzie przez Mołdawię i Serbię również przenosi tradycję szkoły tyrnowskiej Eutymiusza i daje początek nowego etapu w rozwoju literatur słowiańskich. Camblak oddziaływał na rzecz kulturalnego zbliżenia między narodami bałkańskimi a Rusią. W 1415 r. zostaje wybrany metropolitą kijowskim, a w trzy lata później bierze udział w soborze w Konstancji jako przedstawiciel duchowieństwa rusko-litewskiego. Na soborze wystąpił jako gorący zwolennik unii obu kościołów. Na Rusi napisał *Słowo pochwalne Eutymiuszowi*, gdzie zawarł opis pożegnania z ludnością Tyrnowa udają-

cego się na wygnanie patriarchy i dał obraz dramatycznych scen, jakie rozgrywały się w podbitej przez Turków stolicy bułgarskiej w Tyrnowie.

Konstantyn Kostenecki (ur. ok. 1380), trzeci z wielkich bułgarskich pisarzy emigrantów, nie był bezpośrednim uczniem Eutymiusza, ale jego żarliwym kontynuatorem. Jego traktat gramatyczny jest apologią reformy językowo-ortograficznej i liturgicznej Eutymiusza. Księgi Eutymiusza uważał za wzorcowe. Kostenecki związał się z dworem despoty Stefana Lazarewicia, stał się

основател на правописната и книжевната ресавска школа, която следвала напълно Евтимиевите традиции.

Poza Kosteneckim zajmującym wybitne miejsce w dziejach literatury serbskiej działał tu również tacy pisarze bułgarscy jak Romil Widyński (ostatnie lata życia spędził w klasztorze w Rawanicy), djak Andronik – uczeń Eutymiusza, Grigorij Cambłak i inni.

Po upadku Bułgarii wielu bułgarskich pisarzy znalazło schronienie na Wołoszczyźnie i Mołdawii. Stali się oni założycielami znanych klasztorów Neamț, Putna. Przenieśli tu bułgarskie księgi, które były później przepisywane i szeroko rozpowszechniane. Piśmiennictwo bułgarskie legło u podstaw piśmiennictwa wołosko-mołdawskiego. Miało ono wielkie znaczenie dla przechowania bułgarskiej tradycji literackiej.

Благодарение именно на тази българска първооснова на влахо-молдавската книжнина в течение на векове в земите на север от Дунава, официален държавен и богослужебен език е българският.

Cerkiew na Wołoszczyźnie i w Mołdawii przyjmuje język bułgarski za oficjalny jeszcze w XIV w., ale jako literacki przyjął się on w XV w. Pojawia się wówczas obfite słowiańsko-rumuńskie piśmiennictwo. Centrami jego były głównie klasztory Dragomirna, Putna, Neamț, założone przez bułgarskich emigrantów. W bibliotekach Rumunii przechowuje się tysiące cyrylickich ksiąg. W latach 1401-1406 w stolicy Mołdawii działa Grigorij Cambłak. Jako kaznodzieja w succzawskiej cerkwi pisze na zlecenie hospodara mołdawskiego Aleksandra Dobrego *Żywot Ioana Nowego Succzawskiego*. Na tereny Wołoszczyzny i Mołdawii przeniesiono również bułgarski śpiew kościelny. W klasztorze w Putnej powstała oryginalna szkoła śpiewu słowiańskiego. W XVI w. Wołoszczyzna i Mołdawia są ważnymi centrami piśmiennictwa bułgarskiego, a powstała tam literatura przekładowa i oryginalna okazała z czasem ogromny wpływ na literacką działalność ziem na południe od Dunaju.

Na terenie Wołoszczyzny i Mołdawii język bułgarski obsługiwał również inne sfery życia społecznego – używany był w dyplomacji. Najwcześniejsze zachowane gramoty wołoskie i mołdawskie pochodzą z lat 70-tych XIV w. Najstarsza datowana gramota wołoska jest z roku 1379, a mołdawska z 1374 r. A więc w 2 poł. XIV w. język bułgarski na Wołoszczyźnie i w Mołdawii stał się nie tylko językiem kultu, ale i literackim językiem tych ziem w szerokim tego słowa znaczeniu. Pisano w nim, jako podkreśla S. B. Bernszej (1948) –

дарственные грамоты, жалобы, фиксировались точные границы земельных угодий, подтверждались новыми документами старые, имущественные и сословные права, выдавались охранные грамоты купцам охотно посилавшим богатые придунайские княжества, составлялись завешания. К этому же языку прибегали, когда нужно было увековечить память какого-либо важного лица на могильной плите.

Bibl. Jag

Wszystko to miało miejsce jeszcze na długo przed przybyciem z Bułgarii ludzi pióra – w kancelariach wojewodów wołoskich i gospodarów mołdawskich pisano грамоты w języku słowiańskim. Gramot tych zachowała się ogromna ilość i to zarówno wołoskich, jak i mołdawskich. Ich ilość oblicza się na kilka tysięcy, przy czym wołoskich prawie dwukrotnie mniej niż mołdawskich. Reprezentują one wszystkie gatunki języka kancelaryjnego.

W XIV w. księstwa wołoskie znalazły się w ekonomicznej, politycznej i kulturalnej zależności od Węgier. Wojewodowie wołoscy prowadzą ożywioną działalność handlową z Transylwanią i Węgrami. Poprzez Węgry utrzymywali stosunki handlowe z krajami Europy zachodniej. Rozwój stosunków handlowych wymaga zrozumiałego języka kancelaryjnego dla prowadzenia korespondencji. Językiem tym staje się łacina. Łacina stała się językiem korespondencji międzynarodowej od XIV w. W Mołdawii język łaciński w korespondencji używany był rzadko. Przy zorganizowaniu dyplomatyki łacińskiej księstwom wołoskim pomogli Węgrzy. Dla kontaktów wewnętrznych wykorzystywany był język słowiański. W tym języku prowadzona była ożywiona korespondencja z transylwańskimi miastami Braşovem i Sibiu, a także, choć rzadziej, z Węgrami i Polską (np. грамота Mirczy dla kupców lwowskich). Od początku dyplomatyka łacińska i słowiańska na Wołoszczyźnie pozostawały w ścisłej zależności. Zależność dyplomatyki słowiańskiej Wołoszczyzny od Węgier znalazła odbicie w licznych zapożyczeniach z węgierskiego. Wiele węgierskich terminów szeroko rozpowszechniło się w Transylwanii, skąd przeniknęły na Wołoszczyznę do грамот słowiańskich, np. *унан* z węg. *ispan*, a to ze słowiańskiego *župan*, *пръгар* z węg. *polgar* a to z niem. *Bürger*, *ноп* z węg. *por* a to z niem. *Bauer*, *марха* z węg. *marha* 'bydło', *вама* z węg. *vat* 'cło', *варови* z węg. *varos* 'miasto', *орсаг* z węg. *orszag* 'państwo', *сокотуми* z węg. *szokatalni* 'uważać', *келговату* z węg. *költeni* 'wydatkować', *лакевату* z węg. *lakni* 'mieszkać'.

Od 2 poł. XV w. na księstwa wołoskie zaczyna oddziaływać Serbia, co znalazło swoje odbicie w dyplomacji. Gramoty wołoskie nie są jednolite pod względem stylistycznym i językowym. Wśród nich wydzielają się грамоты braszowskie. Jeśli idzie o język грамот wołoskich i mołdawskich to, jak podkreśla Bernstejn (1948), przedstawia on

явление очень сложное и противоречивое. Здесь отражены славянские народные говоры различных по происхождению славянских племен, книжные болгарски и сербски, языки неславянские.

S. B. Bernstejn, który językowi gramot wołosko-bułgarskich poświęcił obszerną monografię, doszedł do wniosku, że w języku tym

прежде всего отражаются местные славянские говоры, генетически ближайшим образом родственные болгарским говором. Валашские дьяки плохо знали деловой книжный славянский язык. По этому валашские грамоты являются драгоценным источником для изучения истории болгарского языка.

Potwierdza to analiza fonetyki i budowy morfologicznej języka gramot, a także słownictwo, które wskazuje na ścisły związek wołoskiego języka kancelaryjnego z językiem nowobułgarskim. Znaczenie gramot wołoskich dla historii języka bułgarskiego polega na tym, że oddają one najważniejsze zmiany, jakie zaszły w języku: zanik deklinacji syntetycznej, rodzajnik postpozytywny, analityczne formy komparatiwu, podwajanie dopełnienia. Stanowią one niesłychanie ważne źródło dla poznania słownictwa żywego języka bułgarskiego XIV i XV w. Dokumentują takie np. leksemy jak: *кола* 'wóz', *макар* 'mimo', *хубав* 'piękny', *воденица* 'młyn', *прозорец* 'okno', *возилница* 'wóz', *сирене* 'ser', *евтин* 'tani', *ела* 'chodź', *елате* 'chodźcie', *керамида* 'cegła', *липсам* 'brakować'.

Odpowiedzmy sobie na pytanie, kim byli organizatorzy wołoskich kancelarii? Nie mogli być ani Bułgarami, ani Serbami, ponieważ emigranci przynieśliby nawyki języka i stylu kancelaryjnego, używanego wówczas w piśmiennictwie południowo-słowiańskim, ale które były obce językowi gramot wołoskich. Nie ulega dziś wątpliwości, że organizatorami kancelarii w księstwach wołoskich, które wydały tak wielką ilość gramot, byli ludzie miejscowi. Oni to stworzyli samodzielny wołoski typ słowiańskiego języka kancelaryjnego. Słowiański język nie był dla nich językiem obcym, był to ich żywy język codziennego użycia. Stąd trudno przyznać rację tym uczonym językoznawcom i historykom rumuńskim, którzy przyjmują, że język słowiański kancelarii wołoskich był wyłącznie językiem pisanym, literackim językiem duchowieństwa i bojarów i, że masy ludowe języka tego nie znały – był im obcy. Skąd w takim razie brali wołoscy pisarze gramot XIV-wiecznych takie wyrazy i formy, jakie nieznanne były średniobułgarskiemu piśmiennictwu, którego język różni się od żywego języka bułgarskiego tamtych czasów. Właściwości takie spotyka się dopiero w zabytkach nowobułgarskich XVII w. Stopniowe wypieranie z powstałego na terenie Wołoszczyzny piśmiennictwa języka słowiańskiego i zastępowanie go językiem rumuńskim tłumaczy się budzeniem świadomości narodowej Rumunów. Słowiańskiemu, tj. bułgarskiemu językowi na Wołoszczyźnie i w Mołdawii przypisuje się taką rolę, jaką łacina odegrała w Polsce. Nie jest to pogląd słuszny. Łacina w Polsce była językiem kultu i kancelarii królewskiej, była odczuwana jako język obcy, czego nie można powiedzieć o języku słowiańskim używanym przez ludność autochtoniczną na Wołoszczyźnie i w Mołdawii. Poważny procent słownictwa rumuńskiego stanowią zapożyczenia słowiańskie. Słowiańska jest w znacznym procencie toponimia na tych terenach. Przodkowie Rumunów w znacznym stopniu posługiwali się rolniczą terminologią słowiańską. Słowiańskie terminy nie były tu zapożyczone. Wołoszczyznę i Mołdawię zasiedliła ludność słowiańska. Romańskie wpływy nawarstwiły się. Zdaniem Mileticza (1926) jeszcze w poł. XV w. zarówno lud, jak i wojewodowie mówili po bułgarsku. Język rumuński nie zwyciężył od razu i całkowicie. Ludność słowiańska istniała jeszcze w XIV-XV w. i z niej rekrutowały się

kadry pisarzy dla książęcych kancelarii. Słowiański element podtrzymywany był przez licznych bułgarskich emigrantów, którzy masowo osiedlali się na Wołoszczyźnie po upadku państwa bułgarskiego.

Gramoty wołoskie przyciągnęły uwagę uczonych jeszcze w XIX w. Pod koniec XIX i na początku XX w. wydawali je uczeni rumuńscy – I. Bogdan (1905) i bułgarski uczony L. Mileticz. Mileticz opracowywał również język gramot. Uczony rosyjski S. B. Bernsztejn (1948) językowi wołoskich gramot XIV-XV w. poświęcił obszerną monografię zatytułowaną *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии*. Wyczerpującą monografię języka dokumentów słowiańsko-rumuńskich XIV-XV w. opracowała Lucia Djamo-Diaconița (1971) pt. *Limba documentelor slavo-române emise în Țara Românească în sec. XIV și XV*.

Piśmiennictwo w języku bułgarskim rozwinie się w XVI w. w Siedmiogrodzie. Są to tzw. *Modlitwy Czergiedzkie*, przetłumaczone z języka niemieckiego na język Bułgarów siedmiogrodzkich. Bułgarzy siedmiogrodzcy byli potomkami Bułgarów przesiedlonych z płn-wsch. Bułgarii w XIII w. Powszechnie przyjmuje się dziś pogląd, że są oni potomkami wziętych do niewoli przez wojska węgierskie Bułgarów w czasie wojennego pochodu króla Stefana V przeciwko Bułgarii między 1261 i 1266 r. Zabrani do niewoli Bułgarzy zostali przydzieleni do majątków magnatów węgierskich, którzy wyróżnili się w tej wojnie. Ich potomkowie jeszcze w XVIII w. zachowywali świadomość narodową bułgarską. W 1895 r. odwiedził ich w czterech wsiach (Wielki i Mały Czergied, węg. Nagy Cserged i Kis Cserged; Baumgarten, węg. Bungard; Reisdorfen) uczony bułgarski Lubomir Mileticz. Mówili wówczas tylko po rumuńsku, ale za Rumunów się nie uważali. Różnili się od nich wiarą i obyczajami. Protestantyzm przyjęli w XVI w., do końca XVIII w. mieli księży prawosławnych. W XVI w. zostały przetłumaczone z niemieckiego na język ludności bułgarskiej modlitwy i pieśni. Śpiewali je jeszcze w 1895 r. na podstawie tekstu z r. 1820. Wydane przez Mileticza teksty pochodzą z trzech kancjonałów czergiedzkich z r. 1803, 1812 i 1830 i pisane są łaćinką. Dla niektórych wydawca dodał oryginały niemieckie. Wcześniej teksty te opublikował i językiem modlitw się zajął Franz Miklosich (1856) – *Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen*.

Język Bułgarów siedmiogrodzkich przedstawiony w zachowanych modlitwach czergiedzkich, z uwagi na swe właściwości: nosówki, rodzajnik odmieniany, zanik deklinacji okazał się niestychanie ważnym źródłem dla historii języka bułgarskiego. Zdaniem Mileticza:

вече се установява над всяко съмнение като жив български диалект, който поради своите архаизми заема най-видно място между първоисточниците на историята на българския език след старобългарския му период.

Wysoką ocenę *Modlitwom Czergiedzkim* daje i N. I. Tołstoj (1988), podkreślając:

немалое значение для историка языка имеют свидетельства чергедских молитв (памятник XVI века болгар – протестантов из Семиградья, отражающий народный язык, метрополии более ранней поры). Для историка литературного языка, однако, эти памятники не имеют почти никакого значения.

Zastrzeżenie do małej wartości lub żadnej dla historyka literackiego języka bułgarskiego nie umniejszają znaczenia tych ważnych testów dla historyka żywego języka bułgarskiego. *Modlitwy Czergiedzkie* wzbogacają w istotnym stopniu skromną bazę źródłową historyka języka bułgarskiego, mają też duże znaczenie dla historycznej dialektologii bułgarskiej.

Bibliografia

- C. Б. Бернштейн, 1948: *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии*, т. 1, *Язык наладских грамот XIV-XV веков*, Москва-Ленинград.
- I. Bogdan, 1905: *Documente privitoare la relațiile țării Românești cu Brașovul și cu țara Ungurească în sec. XV și XVI. Texte slave cu traducerii*, București.
- L. Džamo-Džaconița, 1971: *Limba documentelor slavo-române emise în țara Românească în sec. XIV și XV*, București.
- История на българската литература*, 1962: 1. *Старобългарски литература*, София.
- А. И. Яшимирский, 1906: *Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV-XVII вв.*, СПб.
- Fr. Miklosich, 1856: *Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen*, Wien.
- Л. Милетич, *Дако-ромъните и тяхната славянски писменост*, СНУ IX.
- Л. Милетич, *Нови влахо-български грамоти от Брашов*, СНУ XIII.
- Л. Милетич, *Седмоградските българи*, СНУ XIII.
- Л. Милетич, 1926: *Седмоградските вългари и техният език*, София.
- Ю. Венелин, 1840: *Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты*.
- Н. И. Толстой, 1988: *История и структура славянских литературных языков*, Москва.